ISSN -2583-147X(P), Vol.- 8, Issue No. X, January 2023
Bastabatara Pariprakash Prachee
Peer Reviewed and Referred Research Journal

ସାମାଜିକ ଦାୟବଦ୍ଧତା ଓ ଫକୀରମୋହନଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧ ସାହିତ୍ୟ

ଜୟନ୍ତ କୁମାର ଦାସ

ଫକୀରମୋହନ ସେନାପତିଙ୍କ କେବଳ ଏକ ନାମ ନୁହେଁ; ଏହା ଏକ ଜାତୀୟ ପରିଚିତି । ଆଧୁନିକ ଓଡିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଗୌରବୋଜ୍ଜ୍ୱଳ ଇତିହାସର ସେ ସାର୍ଥକ ପ୍ରତିନିଧି । ଓଡିଆ ଜାତିର ଦୁର୍ଦ୍ଦିନରେ ସେ ସେନାପତିର ଭୂମିକା ନିର୍ବାହ କରି ଓଡିଆମାନଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ନବ ଆଶାର ସଂଚାର କରିଥିଲେ । ସାହିତ୍ୟ ସର୍ଜନାରେ ଫକୀରମୋହନଙ୍କ ପାରଦର୍ଶିତାକୁ ସମସ୍ତେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । କଥା-ସାହିତ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ସଫଳତାକୁ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେହି ଅତିକ୍ରମ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ମନେ ହୁଏ ନାହିଁ । କେବଳ କଥା ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନୁହେଁ କବିତା, ପ୍ରବନ୍ଧ, ଆତ୍ମଚରିତ, ଭ୍ରମଣ ସାହିତ୍ୟ, ରମ୍ୟରଚନା ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେ ଥିଲେ ପଥ ପ୍ରଦର୍ଶକ । ମାତ୍ର ଗଳ୍ପ ଉପନ୍ୟାସ ପରି ତାଙ୍କର ଅନ୍ୟ ବିଭବ ଗୁଡିକ ସର୍ବସାଧାରଣରେ ପରିଚିତ ନୁହେଁ । ବିଶେଷ କରି ସେ ବହୁ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ପ୍ରବନ୍ଧର ସ୍ରଷ୍ଟା, କିନ୍ତୁ ଏସବୁ ତାଙ୍କ ଗଳ୍ପ ଉପନ୍ୟାସର ଲୋକପ୍ରିୟତାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ପାଠକମାନଙ୍କ ପାଖରେ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପହଂଚି ପାରିନାହିଁ । ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଫକୀରମୋହନଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧ ସାହିତ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି ।

ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାହିତ୍ୟିକର ସାମାଜିକ ଦାୟବଦ୍ଧତା ରହିବା ଦରକାର, ଯାହା ଫକୀରମୋହନଙ୍କ ଲେଖାରେ ଆମେମାନେ ଉପଲବ୍ଧି କରିଥାଉ । ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ରଚନା ଯଥା- ଗଳ୍ପ, ଉପନ୍ୟାସ, କବିତା ଓ ପ୍ରବନ୍ଧ ଇତ୍ୟାଦିରେ ଏହା ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । ସମାଜ ସଂସ୍କାର ଓ ସମାଜକୁ ଏକ ନୂତନ ଦିଗ୍‌ଦର୍ଶନ ଦେବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେ ସାହିତ୍ୟ ରଚନା କରିଛନ୍ତି, ଯାହା ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ତାଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସମାଜ ପାଇଁ ରହିଛି ବାର୍ତ୍ତା । ଫକୀରମୋହନ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧ ଗୁଡିକରେ ସମାଜ ସଂସ୍କାରକର ଭୂମିକା ନିର୍ବାହ କରିବା ସହିତ ଏକ ସୁସ୍ଥ ସମାଜ ଗଠନର ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିଛନ୍ତି । ଜାତିର ଦୁର୍ଦ୍ଦିନରେ ସେ ନିଜର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରତି ଅତି ମାତ୍ରାରେ ସଚେତନ ହେବା ସହିତ ଜାତୀୟ ଜୀବନକୁ ସାହିତ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ ପୁନରୁଦ୍ଧାର କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ସେ ଜାଣିଥିଲେ ଜାତୀୟ ଜୀବନକୁ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ହେଲେ ସେହି ସମୟର ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିବାକୁ ହେବ । ଏଥିପାଇଁ ପ୍ରଥମେ ମାତୃଭୂମି ଓ ମାତୃଭାଷା ପ୍ରତି ଲୋକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସଚେତନତା ସୃଷ୍ଟି କରିବାକୁ ସେ ଆଦ୍ୟ ପ୍ରୟାସ କରିବା ସହିତ ସମାଜରେ ରହିଥିବା ଦୋଷ ଦୁର୍ବଳତା, କୁସଂସ୍କାର, ଅନ୍ୟାୟ, ଜାତୀୟତା ବିରୋଧୀ ମାନସିକତାକୁ ବ୍ୟଙ୍ଗ କରିବା ସହିତ ଏହାକୁ ପ୍ରତିହତ କରିବାର ଉପାୟ ମଧ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଛନ୍ତି ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡିକ ମାଧ୍ୟମରେ ।

ସମସ୍ତେ ଜାଣିଛନ୍ତି ଫକୀରମୋହନ ଓଡିଆ ଜାତିର ଓ ଭାଷାର ରକ୍ଷାକର୍ତ୍ତା । ତାଙ୍କର ଭାଷାପ୍ରେମ, ଜାତିପ୍ରେମ, ଉପସ୍ଥିତ ବୁଦ୍ଧି, ଦୂରଦର୍ଶିତା ସବୁକିଛି ତାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥାଏ । ଏଠାରେ ତାଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ ରଚନାର ପୃଷ୍ଠଭୂମି ସଂପର୍କରେ ସାମାନ୍ୟ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇପାରେ । ଇଂରେଜମାନଙ୍କର ଭାରତ ଆସିବା ଓ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରିବା ଫଳରେ କଲିକତା ହେଲା ସାରା ଭାରତର ପ୍ରମୁଖ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥଳ । ଏଥିପାଇଁ ବଂଗାଳୀମାନଙ୍କର ସାର୍ବିକ ଉନ୍ନତି ସଂଭବ ହୋଇପାରିଲା । ସଂସ୍କୃତି, ସଭ୍ୟତା, ସାହିତ୍ୟ, ଶିକ୍ଷା, ଗମନାଗମନ, ବାଣିଜ୍ୟ, ଅର୍ଥନୀତି ଇତ୍ୟାଦି ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେମାନେ ହେଲେ ଲାଭବାନ । ସେମାନଙ୍କର ଜୀବନଶୈଳୀ ବିଭିନ୍ନ ଭାବରେ ଉନ୍ନତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ମାତୃଭୂମି ଓ ମାତୃଭାଷାକୁ ସେମାନେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେବା ସହିତ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଶିକ୍ଷା ସଭ୍ୟତା ଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ବହୁ ପରିମାଣରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହେଲେ । ବାଲେଶ୍ୱର କଲିକତାର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇଥିବାରୁ ବାଲେଶ୍ୱରରେ ମଧ୍ୟ ଏ ସବୁର ପ୍ରଭାବ ଅନୁଭୂତ ହେଲା । ଫଳରେ ଏକ ଆଧୁନିକ ଜୀବନଧାରା ଓ ଜୀବନଶୈଳୀ ବାଲେଶ୍ୱରରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଲା । ଏଠାକାର ସାଧାରଣ ଜନତା ଏହାଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ଏକ ଆଧୁନିକ

ଜୀବନଶୈଳୀକୁ ଆପଣେଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକଲେ । ଏହି ଓଡିଆମାନେ ନିଜ ଅସ୍ମିତାକୁ ଭୁଲି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟାଭିମୁଖୀ ହେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହା ମଧ୍ୟରେ ନ'ଅଙ୍କ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଓଡିଶାର ମେରୁଦଣ୍ଡ ଭାଙ୍ଗିଦେଲା ଏବଂ ବଂଗାଳୀମାନଙ୍କର ଓଡିଆ ଭାଷା ବିରୋଧ ଚକ୍ରାନ୍ତ ଓଡିଶାର ଆତ୍ମାକୁ ଆଘାତ କଲା । ପରାଧୀନ ଓଡିଶାର ସଂକଟମୟ ସ୍ଥିତି, ଭାଷା ବିଦ୍ୱେଷୀ ମନୋଭାବ, ବାଣିଜ୍ୟପଟୁ ଓଡିଆମାନଙ୍କର ବୀତସ୍ପୃହ ମାନସିକତା, ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ପ୍ରାକୃତିକ ଦୁର୍ବିପାକ ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମିକ ଦୁର୍ଗତି ଘଟୁଥିବା ଗୋଟେ ଜାତିର ଏହିପରି ଦୁର୍ଦ୍ଦିନ ସମୟରେ ନିଜର ଧୈର୍ଯ୍ୟ, ସାହସ, ମାତୃଭାଷା ପ୍ରୀତି ଓ ବିଚକ୍ଷଣ ପ୍ରତିଭା ବଳରେ ଓଡିଆ ଜାତିକୁ ପୁନର୍ଜୀବନ ପ୍ରଦାନ କଲେ ସେନାପତି ଫକୀରମୋହନ । 'ଓଡିଆ ଭାଷା ଉନ୍ନତି ବିଧାୟିନୀ ସମାଜ' (୧୮୬୬), 'ପି. ଏମ୍. ସେନାପତି ଏଣ୍ଡ୍ କୋ ଉତ୍କଳ ପ୍ରେସ୍ ପ୍ରତିଷ୍ଠା' (୧୮୬୮), 'ବୋଧଦାୟିନୀ' ଓ 'ବାଲେଶ୍ୱର ସମ୍ବାଦବାହିକା' (୧୮୬୮) ପାକ୍ଷିକ ପତ୍ର ପ୍ରକାଶ, ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ରଚନା, ଅନୁବାଦ ଇତ୍ୟାଦି କାର୍ଯ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ ଓଡିଆ ଜନଜୀବନକୁ ସଚେତନ କରିବା ସହିତ ଓଡିଆ ଭାଷାର ସ୍ଥିତିକୁ ଓ ଓଡିଶାର ଅସ୍ମିତାକୁ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଅବଗତ କରାଇଲେ ଓ ଓଡିଆ ଭାଷା ସୁରକ୍ଷା ଆନ୍ଦୋଳନରେ ସେନାପତି ସାଜିଥିଲେ । ସେ ଜାଣିଥିଲେ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଉନ୍ନତି ହୋଇପାରିଲେ ଗୋଟିଏ ଜାତିର ଉତ୍ଥାନ ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସଂଭବ ହୋଇପାରିବ । ମାତୃଭାଷାର ଶ୍ରେଷ୍ଠତାକୁ ସେ କବିତା ମାଧ୍ୟମରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରି କହନ୍ତି-

"ପଢିଲି ନାନା ଦେଶ ଭାଷା / କାହିଁ ତ ନ ପୂରିଲା ଆଶା
ହେଉ ପଛେ ସେ ନିକୃଷ୍ଟ / ମୋ ମାତୃଭାଷା ମୋତେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ।" (ପୂଜାଫୁଲ / ପଦ୍ୟମାଳା କବିତା)

ଫକୀରମୋହନ ତାଙ୍କର ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡିକରେ ଓଡିଶାର ବିଭିନ୍ନ ସମସ୍ୟା, ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା, ଭାଷା ସମସ୍ୟା, ସଂସ୍କାର, ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ମାନସିକତା, ଧର୍ମୀୟ ଭାବନା, ଜମିଦାରୀ, ବିଜ୍ଞାନ, ଶିଳ୍ପ ଇତ୍ୟାଦି ବିଷୟରେ ବିଷଦ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇଛନ୍ତି । ଗୋଟିଏ ଦେଶ ବା ଜାତିର ଉନ୍ନତି ବିଧାନ ଶିକ୍ଷା ମାଧ୍ୟମରେ ସଂଭବ ହୋଇଥାଏ । ଏହା ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ଦିଗ ଆଡକୁ ଅଗ୍ରସର କରାଇଥାଏ । ଏହି ଶିକ୍ଷା ମାତୃଭାଷା ମାଧ୍ୟମରେ ହେଲେ ଗୋଟିଏ ଜାତିର ଏତ୍ଥାନ ସଂଭବ ହୋଇଥାଏ ବୋଲି ସେ ଆଶାବାଦୀ । ଏହି ଭାବଧାରାକୁ ନେଇ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି- 'ନିମ୍ନ ଶିକ୍ଷା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଗୋଟିଏ ପରାମର୍ଶ', 'ଇଂରେଜୀ ଶିକ୍ଷା', 'ଦେଶୀୟ ସାହିତ୍ୟୋନ୍ନତି', 'ଉତ୍କଳ ଭାଷାର ଭୂତ ଓ ଭବିଷ୍ୟତ' ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରବନ୍ଧ । ଫକୀରମୋହନଙ୍କ ମତରେ, "ଭାଷା ସମାଜର ଜନନୀ ସ୍ୱରୂପା ଅଟନ୍ତି । ଲୋକମାନେ ଆପଣା ପିତୃମାତୃ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଆତ୍ମ ପରିଚୟ ଦେବା ପରି ଜାତିମାନେ ଆପଣା ମାତୃଭାଷାର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଆତ୍ମ ପରିଚୟ ଦେଇଥାନ୍ତି ।" (ଫକୀରମୋହନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃଷ୍ଠା- ୩୨୮) ସେ ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି ଯେ, ବହୁତ ଲୋକ ଅଛନ୍ତି ସେମାନେ ଇଂରାଜୀ ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରଲୋଭନ ଏଡାଇ ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଦେଶ ବିଦେଶ ସଂପର୍କରେ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଇଂରାଜୀ ଭାଷାର ପ୍ରୟୋଜନ ଅଛି; ମାତ୍ର ମାତୃଭାଷା ପଢିଲେ ଜାତୀୟ ଜୀବନ ଓ ପଦ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ରକ୍ଷା ହୋଇପାରିବ । ଏକମାତ୍ର ମାତୃଭାଷା ହିଁ ଜାତୀୟ ଜୀବନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଓ ଆତ୍ମପ୍ରତ୍ୟୟ ସୃଷ୍ଟିରେ ସହାୟକ ହୋଇଥାଏ । ଯଦି ମାତୃଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଉନ୍ନତି ସାଧନ ନହୁଏ ତାହେଲେ ସେ ଜାତିର ସମସ୍ତ ଉନ୍ନତିର ପଥ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଯାଏ । ସେଥିପାଇଁ ଉତ୍କଳୀୟମାନଙ୍କୁ ଆହ୍ୱାନ ଦେଇ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି- "ହେ ଉତ୍କଳବାସୀ ମହାଶୟଗଣ, ଆପଣମାନେ ମନେରଖନ୍ତୁ, ମାତୃଭାଷାର ଉନ୍ନତି ବିନା ଦେଶୋନ୍ନତିର ଅନ୍ୟ ଉପାୟ ନାହିଁ । xxx ହେ ଶିକ୍ଷିତ ସଂପ୍ରଦାୟ, ଆପଣା ଆପଣା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବୁଝ, ହେଳାରେ ରତ୍ନ ହରାଅ ନାହିଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସର୍ବପ୍ରକାର ସୁଯୋଗ ମିଳିଅଛି, ଯଦି ଆଳସ୍ୟ ବା ତାଚ୍ଛଲ୍ୟରେ ମାତୃଭାଷା ପ୍ରତି ଅନାଦର କର, ଚିରକାଳ ଅନ୍ୟ ଜାତିଠାରେ ଅନାଦୃତ, ଅବଜ୍ଞାତ ହୋଇରହିବ । (ଫକୀରମୋହନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃଷ୍ଠା-୩୩୧)

ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଫକୀରମୋହନ ସର୍ବଦା ପ୍ରତ୍ୟେକ ସମସ୍ୟାର ସ୍ଥାୟୀ ସମାଧାନ ପାଇଁ ଆଶାପୋଷଣ କରିଛନ୍ତି ଓ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଓଡିଶାର ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାର ଉନ୍ନତି ସାଧନ ପାଇଁ ସେ ନିମ୍ନ ଶିକ୍ଷା ବା ପ୍ରାଥମିକ ସ୍ତରରୁ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ସଜାଡିବାକୁ ପରାମର୍ଶ ଦେଇଛନ୍ତି । ଗ୍ରାମ୍ୟ ଶିକ୍ଷାରେ ଉନ୍ନତି ନହେବା ଆମ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ପାଇଁ ଚିନ୍ତାର ବିଷୟ । ସରକାରଙ୍କ ତରଫରୁ ଅର୍ଥ ବ୍ୟୟ ହେଉଥିଲେ ହେଁ ନିୟମ ଓ ଶୃଙ୍ଖଳା ପାଳନରେ ଶୈଥିଲ୍ୟ ପାଇଁ ସମସ୍ତ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବୃଥା ହେଉଅଛି । ଏହାର ମୁଖ୍ୟ କାରଣ ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗର କର୍ମଚାରୀମାନଙ୍କର ଅମନଯୋଗିତା ଓ ଅପରିଣାମଦର୍ଶିତା । ପଦସ୍ଥ ଅଫିସରମାନେ କେବଳ ରିପୋର୍ଟରେ ଗ୍ରାମ୍ୟ ଶିକ୍ଷାର ଶ୍ରେଷ୍ଠତା ପ୍ରମାଣ କରିବାରେ ଲାଗିଛନ୍ତି । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଯେଉଁ ଦେଶୀୟ ଭାଇମାନେ ଶିକ୍ଷିତ ସେମାନେ ଚାକିରୀ ପ୍ରଲୋଭନରେ ବିଦେଶୀମାନଙ୍କୁ ତୁଷ୍ଟ କରିବାରେ ନିଜର ସାମର୍ଥ୍ୟ ଦେଖାଉଛନ୍ତି । ଏଥିପାଇଁ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ବିପର୍ଯ୍ୟସ୍ତ ହୋଇପଡିଛି । ଶିକ୍ଷିତ ଯୁବକମାନଙ୍କର ଏହି କାର୍ଯ୍ୟକଳାପକୁ ବ୍ୟଙ୍ଗାତ୍ମକ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରି ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଲେଖିଛନ୍ତି- "ଦେଶୀୟ ଭାଇମାନେ ଶିକ୍ଷିତ; ସେମାନେ ଜାତୀୟ ଡାମରାକୁଆ ଦଳ ଛାଡିଦେଇ, ବିଜାତୀୟ ମୟୂରମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଅପଦସ୍ଥ ହୋଇ, ସଂପ୍ରତି ଦୁନଶଳା ହୋଇ ପଡିଅଛନ୍ତି । ସେମାନେ ନା ସମାଜର- ନା ରୀତିନୀତିର-

ନା ଜାତୀୟ ଖାଦ୍ୟର– ନା ଧର୍ମର, କାହାରି ଧାର ଧାରନ୍ତି ନାହିଁ । x x x କାହାରି ପ୍ରତି ଦୃକ୍‌ପାତ ନାହିଁ । କେବଳ–

ପିତାମାତା ପରିଜନେ ଛଳିଣ କୌଶଳେ,

ନିରେଖିବୁଁ ପ୍ରିୟାମୁଖ ବସିଣ ବିରଳେ ।”

(ଫକୀରମୋହନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃଷ୍ଠା–୨୮୭)

ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁମାନେ ଦେଶୀୟ ଶିକ୍ଷିତ ସେମାନେ ଏହିପରି ନିଜ ଚିନ୍ତାରେ ବିଭୋର । ଏମାନେ ଦେଶୀୟ ଉନ୍ନତି ବଦଳରେ ଜାତୀୟ ଅବନତିର ମୂଳ କାରଣ ହୋଇ ବସିଲେ । ଫଳରେ ଆମର ପ୍ରାଥମିକ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ଏହିପରି ଭାବରେ ବିପର୍ଯ୍ୟସ୍ତ ହୋଇପଡିଲା ।

ମାତୃଭାଷା ପ୍ରତି ସଚେତନ କରାଇବା ସହିତ ଇଂରାଜୀ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଇଂରାଜୀ ଭାଷା ଶିଖିବାକୁ ପରାମର୍ଶ ଦେଇଥିଲେ ହେଁ ଇଂରାଜୀ ଭାଷା ମାଧ୍ୟମରେ ଅନ୍ୟ ବିଷୟ ଶିକ୍ଷା କରିବାକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିରୋଧ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଉକ୍ତି ଅନୁସାରେ– “ସମସ୍ତ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀମାନଙ୍କୁ ଇଂରାଜୀ ଭାଷାରେ ଇତିହାସ, ଭୂଗୋଳ, ବୀଜଗଣିତ ଶିକ୍ଷାଦେବାର କି ପ୍ରୟୋଜନ ? ଅନର୍ଥକ ଏହି ବିଷୟ ଘୋଷଣାରେ ସମୟ ନଷ୍ଟ କରିବାର ବା କି ପ୍ରୟୋଜନ ? ଶିକ୍ଷିତ ଲୋକଙ୍କର ଯେତେବେଳେ ଏହା ପ୍ରୟୋଜନ ପଡିବ ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ସହଜରେ ଏହା ଶିକ୍ଷା କରିପାରିବେ । ଅନର୍ଥକ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ବାଲ୍ୟକାଳରୁ ଏହା ଶିକ୍ଷାଦେବା ସମୟ ନଷ୍ଟ ବିନା ଅନ୍ୟ କିଛି ବୋଧହୁଏ ନାହିଁ ।” (ଫକୀରମୋହନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃଷ୍ଠା–୩୦୨) ଉପରୋକ୍ତ ଉକ୍ତି ଗୁଡିକରୁ ତାଙ୍କର ମାତୃଭାଷା ଓ ମାତୃଭୂମି ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଭଲପାଇବା ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପେ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୋଇଥାଏ । ଏହା କେବଳ ତାଙ୍କର ପ୍ରବନ୍ଧ ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି ତାହା ନୁହେଁ ତାଙ୍କ କବିତାରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଭାବଧାରା ବହୁ ପରିମାଣରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି ।

ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଦେଖା ଦେଇଥିବା ନାନା କୁସଂସ୍କାର, ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସ ବିରୋଧରେ ଲେଖିବା ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଏକ ସ୍ରଷ୍ଟା ପାଇଁ ଦୁଃସାହସିକ ପଦକ୍ଷେପ । ଏହାକୁ ଚ୍ୟାଲେଞ୍ଜ ଭାବେ ନେଇ ଜଣେ ସମାଜ ସଂସ୍କାରକ ହିସାବରେ ଫକୀରମୋହନ ଏହି ସବୁ ସମସ୍ୟାକୁ ଦୂର କରିବାକୁ ଲେଖନୀ ଚାଳନା କରିଛନ୍ତି । ତତ୍କାଳୀନ ସମାଜରେ ଘଟୁଥିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ସମସ୍ୟାକୁ ସେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇଛନ୍ତି ଯାହା ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି । ଫକୀରମୋହନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀରେ ସ୍ଥାନିତ ତାଙ୍କର ୪୨ଟି ଲେଖା ପ୍ରସ୍ତାବ ଓ ପ୍ରବନ୍ଧ ନାମରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଲେଖାରେ ସେ ସମାଜର କିଛି ନା କିଛି ସମସ୍ୟା ଉତ୍‌ଥାପନ କରିଛନ୍ତି ଯାହା ତାଙ୍କୁ ବ୍ୟଥିତ କରିଛି । ବାସ୍ତବରେ ସେ ଥିଲେ ଜଣେ ତ୍ରିକାଳ ଦ୍ରଷ୍ଟା ପ୍ରଜ୍ଞା ପୁରୁଷ । ସ୍ୱଳ୍ପ ଶିକ୍ଷିତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ବିଚକ୍ଷଣ ପ୍ରତିଭା, ବିଶାଳ ଅଭିଜ୍ଞତା, ବହୁ ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନରେ ପାରଦର୍ଶିତା ସର୍ବୋପରି ତାଙ୍କର ପ୍ରଶାସନିକ ଦକ୍ଷତା ତାଙ୍କର ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡିକରେ ଅନୁଭବ କରିହୁଏ । ଉତ୍କଳର ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା, ମାତୃଭାଷାର ଶଂକଟମୟ ପରିସ୍ଥିତି, ଧାର୍ମୀୟ ବ୍ୟଭୀଚାର, ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଦେଖାଦେଇଥିବା ଅଧୋଗତି, ଇଂରାଜୀ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରତି ମୋହ, ରାଜା ଓ ଜମିଦାରମାନଙ୍କର ଶୋଷଣ, ସମାଜରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ଦୌରାତ୍ମ୍ୟ ଏବଂ ନାରୀମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ହେଉଥିବା ସାର୍ବିକ ଅତ୍ୟାଚାର ବିରୋଧରେ ସେ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡିକ ମାଧ୍ୟମରେ ନିଜସ୍ୱ ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ କେବଳ ଏକମାତ୍ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଏକ ସୁସ୍ଥ, ଶିକ୍ଷିତ ଓ ଉନ୍ନତ ସମାଜ ଗଠନ ।

‘କୀରମୋହନ ଭଲଭାବରେ ଉପଲବ୍ଧି କରିଥିଲେ ଯେ ସମାଜରେ ନାରୀର ଉନ୍ନତି ବିନା ଗୋଟିଏ ଜାତିର ଉନ୍ନତି ଅସଂଭବ । ତେଣୁ ସେ ‘ବାହାବିବାଦ’ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସେ ବିବାହ ସଂପର୍କିତ ତିନୋଟି ସମସ୍ୟା ଉତ୍‌ଥାପନ କରିଛନ୍ତି । ଯଥା– କନ୍ୟାସୁନା, ବାଲ୍ୟ ବିବାହ ଓ ବିଧବା ବିବାହ । ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସେ ଏହି ସମସ୍ତ ଘୃଣିତ ପ୍ରଥାର କାରଣ ଓ ପ୍ରତିକାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଛନ୍ତି । ବାପା ଝିଅର ସୁବିଧା ଅସୁବିଧା କଥା ଚିନ୍ତା ନକରି ଅର୍ଥ ଉପାର୍ଜନ ଓ ଦାରିଦ୍ର୍ୟରୁ ମୁକ୍ତିପାଇବା ପାଇଁ ଗୋଟିଏ ଛୋଟ ଝିଅକୁ ବୁଢା ବର ସହିତ ବାହା ଦେଇଦେବା ନିଶ୍ଚୟ ଏକ ନିନ୍ଦନୀୟ ଘଟଣା । ଏ ସଂପର୍କରେ ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଲେଖିଛନ୍ତି– “ବର ବୁଢା ବା ରୋଗା ହେତୁରୁ ଝିଅ ମାସକ ଉତାରେ ପଛକେ ରାଣ୍ଡ ହେଉ, ସେଥିରେ ଚିନ୍ତା ନାହିଁ; କେବଳ କନ୍ୟାକର୍ତାର ଲାଭ ହେଲେ ହାଲା ।” ସେହିପରି ବାଲ୍ୟବିବାହ ବିରୋଧରେ ସେ ମତପୋଷଣ କରିଛନ୍ତି । କାରଣ ଶୀଘ୍ର ବିବାହ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଆୟୁ ହ୍ରାସ ହୋଇଥାଏ ଓ ସେମାନଙ୍କର ସନ୍ତାନମାନେ ମଧ୍ୟ ଦୁର୍ବଳ ଓ କ୍ଷୀଣଜୀବୀ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଫଳରେ ଗୋଟିଏ ଜାତିର ଭବିଷ୍ୟତ ଅନ୍ଧକାରାଛନ୍ନ ହୋଇଯାଇଥାଏ । ବିଧବା ବିବାହ ସପକ୍ଷରେ ଯୁକ୍ତି ଦେଇ ଫକୀରମୋହନ ପଶ୍ଚିମବଙ୍ଗର ଉଦାହରଣ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଇଛନ୍ତି । କାରଣ ପଶ୍ଚିମବଙ୍ଗର କୁଳୀନ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବିଧବା କନ୍ୟାମାନେ ପୁନର୍ବାର ବିବାହ କରି ସୁଖ ଶାନ୍ତିରେ ଜୀବନ ନିର୍ବାହ କରୁଛନ୍ତି । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ସେ ହିନ୍ଦୁ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ବିଧବାବିବାହ ସପକ୍ଷରେ ଥିବା ଯୁକ୍ତି ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ପୁରୁଷମାନେ ସ୍ତ୍ରୀର ମୃତ୍ୟୁପରେ ବହୁ ପତ୍ନୀ ଗ୍ରହଣ କରିପାରିବାର ବିଧି ଥିଲେ ନାରୀମାନଙ୍କ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏଥିରୁ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ହେବା ଶାସ୍ତ୍ର ବିରୁଦ୍ଧ । ଏଥିପାଇଁ ସେ ସମାଜକୁ ଦାୟୀ କରିବା ସହିତ ସମାଜ ପରିବର୍ତ୍ତନ ପାଇଁ ଆହ୍ୱାନ ଦେଇ ଲେଖିଛନ୍ତି–

"ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଘରର ଗୋଟିଏ ବିଧବା ଦଶଥର ଭ୍ରୂଣହତ୍ୟା କରୁ ସେଥିରେ ଲାଜ ନାହିଁ; ଲୋକରେ ଅପବାଦ ନାହିଁ; ଯେବେ ସେହି ବିଧବା ନିୟମାଦିର ଅଧୀନ ହୋଇ ପତ୍ୟନ୍ତର ଗ୍ରହଣ କଲା, ତେବେ ବିଷମ ଲାଜ, କୁଳରେ କଳଙ୍କ! ହାୟ! ଯାହା ଲାଜର କଥା ନୋହେ, ଯାହା କଳଙ୍କର ହେତୁ ନୋହେ ସେଥିକି ଆମ୍ଭେମାନେ ଡରିଲୁଁ, ଯହିଁରେ ଯଥାର୍ଥ ଲଜ୍ଜା ଓ ଯଥାର୍ଥ ପାପ ଅଛି ସେଥିକୁ ନ ଡରିଲୁଁ!!! ପାଠକେ! ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ କାପୁରୁଷ ପୃଥିବୀରେ ଆଉ କେଉଁ ଜାତି ଅଛି ?" (ଫକୀରମୋହନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃଷ୍ଠା- ୨୯୭) ଆମର ଏହି ସଂସ୍କାରବିରୋଧୀ ମାନସିକତା ପାଇଁ ପ୍ରବନ୍ଧିକ ଗୋଟିଏ ଜାତିକୁ କାପୁରୁଷ କହିବାକୁ ମଧ୍ୟ ଶଂକାପ୍ରକାଶ କରିନାହାନ୍ତି । ଏଥିରୁ ସମାଜର ଏହି ସବୁ ଘୃଣିତ ପ୍ରଥା ବିରୋଧରେ ତାଙ୍କର ବିଦ୍ରୋହାତ୍ମକ ମାନସିକତା ସ୍ପଷ୍ଟ ବାରିହୋଇପଡେ ।

ଓଡିଶାର ଲୋକମାନେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଭାବଧାରାକୁ ବହୁତ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି । ଫକୀରମୋହନ ମଧ୍ୟ ଧର୍ମ ବିଶ୍ୱାସୀ ଥିଲେ । ସେ ନିଜ ଜୀବନରେ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ହେଁ ଅନ୍ୟ ଧର୍ମର ବିରୋଧୀ ନଥିଲେ । ମାତ୍ର ଆମ ଓଡିଶାର ଲୋକମାନେ ଧର୍ମକୁ ନେଇ ଯେଉଁ ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସ ଓ କୁସଂସ୍କାରରେ ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇଥିଲେ ସେ ତାର ଘୋର ବିରୋଧ କରୁଥିଲେ । ବିଶେଷକରି ଅଧିକାଂଶ କୁସଂସ୍କାର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟ ବୋଲି ସେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲେ । ତେଣୁ ସେ ତାଙ୍କର ପ୍ରବନ୍ଧରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଘୋର ସମାଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ସଂପ୍ରତି ବିଭିନ୍ନ ପୂଜା ପଦ୍ଧତି ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କର୍ମ ସମୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ଖାଦ୍ୟ ଲୋଭ ଓ ଅର୍ଥ ଲୋଭକୁ ସେ ବିଦ୍ରୂପ କରିଛନ୍ତି । ଏହା ସହିତ ଦିନକୁ ଦିନ ହେଉଥିବା ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ଅଧଃପତନ ସଂପର୍କରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଚିନ୍ତା ପ୍ରକଟ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ବିଷୟକୁ ଆଧାର କରି ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି- 'ଜାତି ସଂସ୍କାର ଆନ୍ଦୋଳନ', 'ଓଡିଶ୍ୟାର ଦହିଚୂଡାଖିଆ ବ୍ରାହ୍ମଣେ!' ଓ 'ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ଉପନିଷଦ' ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରବନ୍ଧ । ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧ ଗୁଡିକରେ ଧର୍ମକୁ ନେଇ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବା ବିଭିନ୍ନ ସମସ୍ୟା, ନାନା କୁସଂସ୍କାର ଓ ମାନବୀୟ ସ୍ଖଳନକୁ ସୁନ୍ଦର ଭାବେ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି ।

'ଜାତି ସଂସ୍କାର ଆନ୍ଦୋଳନ' ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସେ ଆମ ଜାତିର ସଂସ୍କାର ପାଇଁ ସମସ୍ତେ ଯେ ତତ୍ପର ହେଲେଣି ତାହା ସେ ବ୍ୟକ୍ତ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଧନ୍ୟବାଦ ଦେଇଛନ୍ତି । ପ୍ରବନ୍ଧିକଙ୍କ ମତରେ ଆମେ କେବଳ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ଦୋଷଗୁଣ ଦେଖୁଛନ୍ତି । କ'ଣ କରିବା ଉଚିତ୍, ଶିଷ୍ଟାଚାର, ବ୍ୟବହାର, ସ୍ଥାନ-କାଳର ନିୟମ ସବୁ ବିଷୟରେ ସେମାନଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦେଉଛନ୍ତି; ମାତ୍ର ଆପଣା ଦୋଷ କେହି ଦେଖୁ ନାହାନ୍ତି । ଅନୁପଯୁକ୍ତ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ଆସ୍ଥା ନ କରାଯିବା ଉଚିତ୍, କିନ୍ତୁ ଅନର୍ଥକ କାହାରି ନିନ୍ଦା, ପ୍ରଶଂସା ନକରି ଯାହା ପ୍ରକୃତ ତାହା ନିରପେକ୍ଷ ଭାବରେ ବିଚାର କରି ଏବଂ ଦୂରଦର୍ଶିତାର ସହିତ ଦୋଷର ପ୍ରତିକାର କରିବାକୁ ସମସ୍ତେ ପ୍ରୟାସ କରିବା ଫଳରେ ସଂସ୍କାର ଆସିପାରିବ । ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଜାତିର ଉନ୍ନତି ପାଇଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଷୟରେ ଗଭୀର ଜ୍ଞାନ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଫଳରେ ଭଲ ମନ୍ଦର ବିଚାର ବିବେଚନା ସଂଭବ ହୋଇପାରିବ ଓ ଏକ ଜାତିର ସାର୍ବିକ ଉନ୍ନତି ସଂଭବ ହୋଇପାରିବ । ନଚେତ୍ ଏହା ଏକ ଜାତିକୁ ଧ୍ୱଂସ ମୁଖକୁ ନେଇଯିବ । ଏ ସଂପର୍କରେ ଫକୀରମୋହନ ଯଥାର୍ଥରେ କହିଛନ୍ତି- "ଅଧିକ ବୋଲିବା ନିରର୍ଥକ; ମାତ୍ର ଯଦି କେହି ପ୍ରକୃତ ବିଷୟାଦି ଜାଣିବାକୁ ଶ୍ରଦ୍ଧାନ୍ୱିତ ହୁଅନ୍ତି; ତେବେ ନିବେଦନ ଯେ ସେମାନେ ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭାଗବତ ଗୀତାଦି ଶାସ୍ତ୍ର ପାଠ କରନ୍ତୁ, କେବଳ ପାଠ ନକରି ମାର୍ଗ ମର୍ମ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତୁ । କେବଳ ଗ୍ରହଣ ନକରି ଅନ୍ତର ମଧ୍ୟେ ଅଲୋଚନା ଓ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରନ୍ତୁ, ତେବେ ଯଥାର୍ଥ ବିଷୟ ଯେ କିସ, ତାହା ହୃଦୟଙ୍ଗମ ହେବ; ନଚେତ୍ ଅହଂମନ୍ୟ ଜ୍ଞାନରେ କିଛି ହେବ ନାହିଁ । ବରଂ ସର୍ବନାଶ ହେବ ଓ ହେଉଅଛି ।"

(ଫକୀରମୋହନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃଷ୍ଠା-୨୯୭)

ଫକୀରମୋହନ ନିଜ ଭାଷାର ଉନ୍ନତି ପାଇଁ ଯେତେ ଚିନ୍ତା କରିଛନ୍ତି ଆମ ଜାତୀୟ ଜୀବନର ଉତ୍ଥାନ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଆହ୍ୱାନ ଜଣାଇଛନ୍ତି । ଗୌରବମୟ ଓଡିଶାର ଇତିହାସକୁ ସ୍ମରଣ କରିବା ସହିତ ମୋହାନ୍ଧ ଓ ନିଦ୍ରିତ ଓଡିଶାବାସୀଙ୍କୁ ଜାଗ୍ରତ ହେବାକୁ ସେ ଲେଖନୀ ଚାଳନା କରିଛନ୍ତି । ଓଡିଶାର ଉନ୍ନତି ପାଇଁ ସ୍ୱାର୍ଥତ୍ୟାଗୀ ଓ ଆତ୍ମତ୍ୟାଗୀ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀମାନଙ୍କୁ ସେ ସ୍ମରଣ କରିଛନ୍ତି । ଯେଉଁମାନଙ୍କ ତ୍ୟାଗ ଫଳରେ ଦରିଦ୍ର ଓଡିଶା ଲାଭବାନ ହେବ ବୋଲି ସେ ଆଶାପୋଷଣ କରିଛନ୍ତି । ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ତ୍ୟାଗ ଓ ଦାୟିତ୍ୱ ସଚେତନ ହେଲେ ଏବଂ ନିଜର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରତି ଧ୍ୟାନ ଦେଲେ ଓଡିଶାର ବିଷଣ୍ଣତା ପ୍ରସନ୍ନତାରେ ପରିଣତ ହୋଇପାରିବ । ତେଣୁ ଉତ୍କଳୀୟମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ସମ୍ବୋଧନ କରି ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି- "ହେ ଉତ୍କଳୀୟ କୃତବିଦ୍ୟ ମହାତ୍ମାଗଣ ! ତୁମ୍ଭେମାନେ ଆଉ କେତେ କାଳ ମୋହାନ୍ଧ ହୋଇ ନିଦ୍ରା ଯିବ । ସେହି ଶେଷ ଦିନ- ଶେଷ ଶଯ୍ୟା- ଶେଷ ଆଶା ଏବଂ ଶେଷ ପ୍ରାପ୍ତି ଚିନ୍ତା କରି ସ୍ୱ ସ୍ୱ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କର । ଆଉ ଅପେକ୍ଷା କରିବାର ସମୟ ନାହିଁ, ପ୍ରତି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ମୃତ୍ୟୁ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହେଉଅଛି । ଆଉ କିମ୍ପା; ବଦ୍ଧପରିକର ହୁଅ, କାର୍ଯ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅବତରଣ କର, ଏହି ନିଷ୍କାମ ଧର୍ମାଚରଣ ପାଇଁ ଅକ୍ଷୟ ସ୍ୱର୍ଗଦ୍ୱାର ସତତ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ।" (ଫକୀରମୋହନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃଷ୍ଠା-୨୯୨) ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ସେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଆତ୍ମନିର୍ଭରଶୀଳ ହେବାକୁ ପରାମର୍ଶ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ଆତ୍ମନିର୍ଭର ନୀତିରେ ସମସ୍ତେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇପାରିଲେ ଅତୀତର ଉନ୍ନତ ଓ ସମୃଦ୍ଧ ଜାତି ପୁଣି ଥରେ ଯେ ତା'ର ପୂର୍ବ ଅବସ୍ଥାକୁ ଫେରିପାଇବ ଏହା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ବୋଲି ସେ ଆଶାବାଦୀ । ଓଡିଶାର ଅତୀତର ଗୌରବ, ସଂପ୍ରତି ଦେଖାଦେଉଥିବା ବିବିଧ ସମସ୍ୟା, ଅଧଃପତନ, ଉତ୍କଳୀୟମାନଙ୍କର ହୀନ ମାନସିକତା, କର୍ମଭୀରୁତା ଇତ୍ୟାଦିକୁ ସେ 'ଗଡଜାତର ରାଜାମାନେ', 'ଉଡିଶ୍ୟାର ଆଧୁନିକ ଅବସ୍ଥା', 'ଆୟ ଦେଖି କର ବୟେ, ପଛକୁ କାଳେ ଟାଣଟୁଣ ହୁଏ', 'ଓଡିଶ୍ୟାର ବର୍ତ୍ତମାନ ଅବସ୍ଥା' ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସେ ତର୍କ ଓ ଯୁକ୍ତି ମାଧ୍ୟମରେ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି । ସେହିପରି 'ସୂର୍ଯ୍ୟ', 'ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ' ଓ 'ଧୂମକେତୁ' ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସୃଷ୍ଟିର ବିଭିନ୍ନ ରହସ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି ।

ଓଡିଶାର ଉନ୍ନତ ଭବିଷ୍ୟତ ସଂପର୍କରେ ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଆଶାବାଦୀ । ଆମ ପଡୋଶୀ ବଙ୍ଗପ୍ରଦେଶ ତୁଳନରେ ଆମ ରାଜ୍ୟ କୌଣସି ଗୁଣରେ ନ୍ୟୁନ ନୁହେଁ; ମାତ୍ର ଏଥିପାଇଁ ରାଜା, ଜମିଦାର, ବିଦ୍ୱାନ, ଧନବାନମାନଙ୍କ ସହଯୋଗ ଆବଶ୍ୟକ । ଦୁଃଖ ଓ ପରିତାପର ବିଷୟ ଏହି ଯେ, ଆମ ରାଜ୍ୟରେ ରାଜା ଓ ଜମିଦାରମାନେ ଶାସନ ସହିତ ଅନ୍ୟ ସବୁଥିରେ ମଧ୍ୟ ନିଜର ପରାକାଷ୍ଠା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥାନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ବିଦ୍ୱାନ ଓ ଧନବାନ୍‌ମାନେ ଆମ ଜାତିର ଉନ୍ନତି ପାଇଁ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ତେଣୁ ଓଡିଶା ଉନ୍ନତିରେ ପ୍ରଜାମାତୃକ ନହୋଇ ରାଜମାତୃକ ହେବା ଫଳରେ ସାଧାରଣ ଜନତା ଆତ୍ମନିର୍ଭରେ ନୀତିରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇପାରୁ ନାହାନ୍ତି । ଓଡିଶାର ସେହି ବିଦ୍ୱାନମାନେ ସେମାନଙ୍କର ଶିକ୍ଷାକୁ ଉଚିତ୍ ମାର୍ଗରେ ବିନିଯୋଗ ନକରି ନିଜର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସ୍ୱାର୍ଥରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିବା ଫଳରେ ଆମେ ଆଶାନୁରୂପ ସଫଳତା ପାଇପାରୁ ନାହାନ୍ତି । ଆମର ସାମଗ୍ରିକ ଉନ୍ନତି ପାଇଁ ସ୍ୱାର୍ଥ ଓ ଆତ୍ମତ୍ୟାଗୀ କତିପୟ ବିଦ୍ୱାନମାନଙ୍କର ଏକାନ୍ତ ପ୍ରୟୋଜନ ରହିଛି; ମାତ୍ର ତାହା ଓଡିଶାରେ ବିରଳ । କେବଳ ଚାକରୀ କରିବା ସମସ୍ତଙ୍କ ଶିକ୍ଷାର ମୂଳ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ସ୍ୱଦେଶୋନ୍ନତି, ସ୍ୱାର୍ଥତ୍ୟାଗ ଓ ଆତ୍ମତ୍ୟାଗକୁ ଜୀବନରେ ବ୍ରତକରି ଶିକ୍ଷାଗ୍ରହଣ କରୁଥିବା ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀଙ୍କୁ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଆହ୍ୱାନ କରିଛନ୍ତି ପ୍ରାବନ୍ଧିକ । ଓଡିଶାର କୃତବିଦ୍ୟ ମହାତ୍ମାମାନଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ମାତୃଭୂମି ପ୍ରତି ସକରାତ୍ମକ ମନୋଭାବ ପୋଷଣ କରିବା ପାଇଁ ଫକୀରମୋହନ ଲେଖିଛନ୍ତି- "ତଥାଚ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଦେଶରେ ଯେଉଁମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଅଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ଆଶା ନେତ୍ରରେ ଦେଖିବାକୁ ଇଛା କରୁଁ । ସେମାନେ ଟିକିଏ ଆତ୍ମତ୍ୟାଗ ନ କରନ୍ତୁ, ଟିକିଏ ସ୍ୱାର୍ଥତ୍ୟାଗ କଲେ ଦରିଦ୍ର ଓଡିଶା ଅନେକ ଲାଭ କରିବ । ଏମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ବିନୀତ ପ୍ରାର୍ଥନା, ଏମାନେ ଆତ୍ମବିଚ୍ଛେଦ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଆପଣା ଦାୟିତ୍ୱ ଏବଂ ପ୍ରକୃତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଚିନ୍ତାକରି ଓଡିଶ୍ୟାର ବିଷଣ୍ଣ ମୁଖକୁ ପ୍ରସନ୍ନ କରନ୍ତୁ, ଧର୍ମ ସାଧନ ହେବ ।" (ଫକୀରମୋହନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃଷ୍ଠା-୨୯୨)

ବିଜ୍ଞାନ ସଂପ୍ରତି ମାନବ ସମାଜକୁ ଯୋଗାଇଛି ନୂତନ ଆଲୋକ । ବିଜ୍ଞାନର ଉପଯୋଗ କରି ମଣିଷ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡକୁ ନିଜ ନିୟନ୍ତ୍ରଣରେ ଆଣିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛି । ମଣିଷର ଏହି ବୃଥା ପ୍ରୟାସକୁ ଉପହାସ କରିଛନ୍ତି ଫକୀରମୋହନ । ପ୍ରାବନ୍ଧିକଙ୍କ ଅନୁସାରେ ଆମେ ଯାହାକୁ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ବୋଲି ବୁଝୁ ତାହା ଜ୍ୟୋତିର୍ବିଦମାନଙ୍କ ଠାରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ । ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିର ଏହି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ଆୟତନ ଯେ କେତେ ପ୍ରକାଣ୍ଡ ତାହା ଏହି ସାଧାରଣ ମାନବର ବୋଧଶକ୍ତିର ବାହାରେ । ମନୁଷ୍ୟ ଯାହା ଜାଣିପାରିଛି ବୋଲି ଭାବୁଛି ତାହା ଅତି ସାମାନ୍ୟ ବା ନଗଣ୍ୟ । ସଂପ୍ରତି ଆମେ ଏକବିଂଶ ଶତକରେ ପଦାର୍ପଣ କରି ବିଜ୍ଞାନର ଅଗ୍ରଗତି ମାଧ୍ୟମରେ ଯେଉଁ 'ଏଲିଅନ୍' ସଂପର୍କରେ ଧାରଣା ପାଇଛନ୍ତି ତାହା ଫକୀରମୋହନ ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧ ସାହିତ୍ୟରେ ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ସୂଚନା ଦେଇ ସାରିଛନ୍ତି । ଫକୀରମୋହନଙ୍କ ମତରେ- "ନକ୍ଷତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଯେ ଜୀବମାନଙ୍କର ବାସ ଅଛି ଏଥିରେ କିଛି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ସେହି ଜୀବମାନେ ଯେ କେମନ୍ତ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ, କେମନ୍ତ ମହାନ୍ ଗୁଣ ସଂପନ୍ନ ଓ ସେମାନେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ବିଷୟ ଚିନ୍ତା କରନ୍ତି କି ନା, ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ କର୍ତା ସେହି ଅଚିନ୍ତନୀୟ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ତାହା ଗୋଚର ।" (ଫକୀରମୋହନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃଷ୍ଠା-୨୭୪)

ବାସ୍ତବରେ ବ୍ୟାସକବି ଜଣେ ବିଚକ୍ଷଣ ଓ ଦିବ୍ୟଦ୍ରଷ୍ଟା ପୁରୁଷ । ଭବିଷ୍ୟତ ସଂପର୍କରେ ସେ ଜାଣି ପାରୁଥିଲେ ଓ ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ଗତିବିଧିକୁ ମଧ୍ୟ କିଛି ପରିମାଣରେ ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରୁ ଥିଲେ । ଫଳରେ ବିଜ୍ଞାନ ଓ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସଂପର୍କରେ ମଣିଷର ଗର୍ବ, ଅହଂକାର, ଅହମିକା ଓ ଅଜ୍ଞତାକୁ ସେ ବିଦ୍ରୂପ କରିଛନ୍ତି ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧ ମାଧ୍ୟମରେ । ବିଜ୍ଞାନର ଅଗ୍ରଗତିକୁ ନେଇ ମଣିଷର ବୃଥା ଅହମିକାକୁ ସେ ସୂଚେଇଦେବାକୁ ଯାଇ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି- "ହେ ମାନବ । xxx କ୍ଷୁଦ୍ର ମାନବ ! ମୂଢ ମାନବ ! ତୁମ୍ଭେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିସ ? କୀଟାଣୁ, କୀଟାଣୁର ସହସ୍ରାଂଶରୁ ଏକ ଅଂଶ । ତୁମ୍ଭର ଏହି ଧରିତ୍ରୀ ଗୋଟିଏ ବଦରି ସଙ୍ଗରେ ତୁଳି ହୋଇପାରେ କି ? ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ବିଶାଳ, ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସ୍ରଷ୍ଟା ତହିଁରୁ ବିଶାଳ ।"

(ଫକୀରମୋହନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃଷ୍ଠା-୨୭୪)

ସେହିପରି 'ଧୂମକେତୁ' ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଆମମାନଙ୍କର କୁସଂସ୍କାର ଓ ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସ ଦୂର କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରୟାସ କରିଛନ୍ତି ପ୍ରାବନ୍ଧିକ । ସାଧାରଣତଃ ଧୂମକେତୁକୁ ସମସ୍ତେ ଅଶୁଭ ଶଂକେତ ବୋଲି ଭାବିଥାନ୍ତି । ଧୂମକେତୁ ଦେଖିବା ମାତ୍ରେ ଆମ ଭିତରେ ନାନା ଆଶା ଓ ଆଶଙ୍କା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ ଯାହାକୁ ଫକୀରମୋହନ

ବିଭିନ୍ନ ଯୁକ୍ତି ଓ ତର୍କ ମାଧ୍ୟମରେ ଦୂର କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଏହା ସୌରଜଗତର ଏକ ପ୍ରକ୍ରିୟା, ଏହା ସହିତ ଅଶୁଭ ବା ଅମଙ୍ଗଳର କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ, ତେଣୁ ଏହାକୁ ଆଧାର କରି କାହାକୁ ଆକ୍ଷେପ କରିବା ବା କାହାକୁ ଦଣ୍ଡ ବିଧାନ କରିବା ଆଦୌ ଯୁକ୍ତିସମ୍ମତ ନୁହେଁ ବୋଲି ସେ ମତପୋଷଣ କରିଛନ୍ତି ।

ଫକୀରମୋହନ ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଓଡିଶାର ତଥା ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷର ବିଭିନ୍ନ ସମସ୍ୟା, ବିଶ୍ୱ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସଂପର୍କରେ ଧାରଣା ଏବଂ ବିଜ୍ଞାନର ଅଗ୍ରଗତି ସଂପର୍କରେ ବିଷଦ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇଛନ୍ତି ମାତ୍ର; ଏସବୁ ପରେ ବି ଛତ୍ରେଛତ୍ରେ ମହାପୁରୁଷମାନଙ୍କର ଉଚ୍ଚାଙ୍ଗ ଓ ନିରଳସ ଜୀବନ ଶୈଳୀକୁ ସ୍ମରଣ କରିବାକୁ ଭୁଲିନାହାନ୍ତି । ସେ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି ଏହି ମହାପୁରୁଷମାନେ ହିଁ ବାସ୍ତବରେ ଆମ ଜାତିର ଓ ଅସ୍ମିତାର ପରିଚୟ । ଏମାନଙ୍କୁ ଯଥାର୍ଥ ସମ୍ମାନ ମିଳିବା ଉଚିତ୍ ଓ ଭବିଷ୍ୟତର ବଂଶଧରମାନେ ଏମାନଙ୍କ ତ୍ୟାଗ, ମହତ ଜୀବନ ଦର୍ଶନ ଓ ଉତ୍ସର୍ଗୀକୃତ ଜୀବନଶୈଳୀ ଦ୍ୱାରା ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ହେବା ଉଚିତ୍ । ଫଳରେ ମହାନ୍ ଉତ୍କଳୀୟ ଓ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ଋଦ୍ଧିମନ୍ତ ହୋଇପାରିବ ଓ ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱରେ ଏଥିପାଇଁ ଉଦାହରଣ ସୃଷ୍ଟି କରିପାରିବ । ସେଥିପାଇଁ ଫକୀରମୋହନ 'ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ଚୈତନ୍ୟ ମହାପ୍ରଭୁ', 'କବି ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ପଟ୍ଟନାୟକ', 'କବି ମାଇକେଲ ମଧୁସୂଦନ ଦତ୍ତ ଏବଂ ମେଘନାଥ ବଧ କାବ୍ୟ', 'ତୁକାରାମ', 'ଶାକ୍ୟସିଂହଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀ ଗୋପା', 'ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର କବିରାଜ' ଇତ୍ୟାଦି ଜୀବନୀମୂଳକ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନା କରି ମହାପୁରୁଷମାନଙ୍କର ମହତ ଜୀବନଚର୍ଯ୍ୟାକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବା ସହିତ ସେମାନଙ୍କର ଶୃଙ୍ଖଳିତ ଜୀବନ ଧାରା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହେବାକୁ ଆହ୍ୱାନ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏହି ମହାନ୍ ଆତ୍ମାଙ୍କ ଯୋଗୁଁ ଆମ ସଂସ୍କୃତି ଓ ଐତିହ୍ୟ ବିଶ୍ୱ ଦରବାରରେ ପରିଚିତ ହୋଇପାରିଛି ।

ଫକୀରମୋହନ ଦେଶୀୟ ଜୀବନ ଶୈଳୀକୁ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଉଥିଲେ । ଯେହେତୁ ଓଡିଶା ଏକ କୃଷି ପ୍ରଧାନ ରାଜ୍ୟ କୃଷି ଦ୍ୱାରା ଆମର ଉନ୍ନତି ବିଧାନ ସଂଭବ ବୋଲି ସେ ଆଶାବାଦୀ । ତେଣୁ ଏ ସଂପର୍କରେ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି କୃଷି ବାଣିଜ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଦେଶର ଉନ୍ନତି ହୁଏ- ଚାକିରୀ ଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ ପ୍ରବନ୍ଧ । ସେ ଏଥିରେ ଚାକିରୀ ଲୋଭରେ ସମସ୍ତଙ୍କର ଚାକର ହେବାର ମାନସିକତା ଦର୍ଶାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ- "ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ପୂର୍ବପୁରୁଷମାନେ ଅଶିକ୍ଷିତ ଅବସ୍ଥାରେ ଯେଉଁ ପ୍ରକାର କୃଷିର କୃଷକ ଥିଲେ, ଆମ୍ଭେମାନେ ଶିକ୍ଷିତ ହୋଇ ସେଥିରୁ କିଛି ଅଧିକ କରିପାରିଲୁ ନାହିଁ । କରିପାରିବାର ଭୂମି ଅଛି, କ୍ଷମତା ଅଛି, କେବଳ ମନଯୋଗ ନାହିଁ; xxx କୃଷିର ଅବସ୍ଥା ସେହି ପରିମାଣରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେଉନାହିଁ । ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେବ କାହୁଁ, ଯେଉଁମାନେ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନ କଲେ ସେମାନେ ଦିନରାତି କେବଳ ଚାକିରୀ ନିମନ୍ତେ ଲାଳାୟିତ ହେଲେ, ମୂର୍ଖ ଓ ଅଶିକ୍ଷିତ ଲୋକଙ୍କ ଯୋଗେ କି କୃଷିର ଉନ୍ନତି ହୋଇପାରିବ ?"

(ଫକୀରମୋହନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃଷ୍ଠା-୨୮୨)

ଏଥିରୁ କୃଷି ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ସମର୍ଥନ ଓ ସହାନୁଭୂତି ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାପଡେ । ଚାକିରୀ ଚାକର ବନାଏ ମାତ୍ର କୃଷି ସ୍ୱାଧୀନତା ଦିଏ ବୋଲି ବକ୍ତବ୍ୟ ଦେଇଛନ୍ତି ଫକୀରମୋହନ । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ମତରେ ଚାକିରୀ ଜଣଙ୍କୁ ସୁଖୀ କରେ ମାତ୍ର; କୃଷି ଦ୍ୱାରା କୃଷକ ଉପକୃତ ହେବା ସହିତ ଅନେକଙ୍କର ଉପକାର ସାଧିତ ହୋଇଥାଏ । ଯେଉଁଥିରେ ଆୟ ଓ ପରୋପକାର ଉଭୟ ସାଧିତ ହୋଇଥାଏ ତାହା କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠା ପ୍ରକାଶ କରିବା ନିତ୍ୟାନ୍ତ ବୁଦ୍ଧିହୀନ କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ପରିତାପର ବିଷୟ ।

ପରିଶେଷରେ ଏତିକି କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ, ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଫକୀରମୋହନ ସମାଜରେ ଦେଖା ଦେଇଥିବା ସମସ୍ତ ଦୋଷ ଦୁର୍ବଳତାକୁ ସୂଚେଇ ଦେବା ସହିତ ତାହାର ସମାଧାନର ରାସ୍ତା ଯୁକ୍ତିସମ୍ମତ ଭାବରେ କରିବାକୁ ପ୍ରୟାସ କରିଛନ୍ତି ।

ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ :

୧) କବି, ଡ. ଅସିତ- ଫକୀରମୋହନଙ୍କ କୃତିରେ ସମକାଳୀନ ସମାଜଚିତ୍ର, ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର, କଟକ ।

୨) କର, ଡ. ବାଉରୀବନ୍ଧୁ- ସାରସ୍ୱତ ପରିକ୍ରମା , ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ଗଞ୍ଜାମ ।

୩) ଦାଶ, ଦେବେନ୍ଦ୍ର କୁମାର (ସଂ), ଫକୀରମୋହନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର, କଟକ-୨

୪) ମହାନ୍ତି,ଶ୍ରୀ ସୁରେନ୍ଦ୍ର- ଫକୀରମୋହନ ସାହିତ୍ୟ ସମୀକ୍ଷା, ନିଉ ଷ୍ଟୁଡେଂଟ୍ସ ଷ୍ଟୋର୍, କଟକ ।

୫) ମହାରଣା, ଡ. ସୁରେନ୍ଦ୍ର କୁମାର- ଓଡିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ, ଓଡିଶା ବୁକ୍ ଷ୍ଟୋର- କଟକ ।

ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ବିଭାଗ, ଫକୀରମୋହନ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ,
ବ୍ୟାସବିହାର, ବାଲେଶ୍ୱର, ୭୫୬ ୦୮୯, ଓଡ଼ିଶା,
ସଂପର୍କ- ୯୫୫୬୫୯୭୭୭୩